

بازشناسی اصول حاکم بر مکان‌یابی و توسعه آرامستان‌ها از گذشته تا عصر حاضر (موردپژوهی: آرامستان تخت فولاد و باغ رضوان اصفهان)

دکتر اصغر مولایی^۱

محیا توران پور^۲

معصومه آیشم^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۲۹

چکیده

گورستان محلی است که آخرت و حیات پس از مرگ را به عنوان یکی از اصول دین اسلام به انسان یادآوری می‌نماید و از مهمترین تجلی‌گاه‌های فرهنگ و باورهای مردمی محسوب می‌شود. آرامستان‌های ایران در دوره اسلامی هویت و مفاهیمی متفاوت با آنچه امروزه در حال رخ دادن است، داشته‌اند و به عنوان مکانی برای زیارت و تفریح مطرح بوده‌اند؛ امری که در طراحی گورستان‌های امروزی مورد بی‌توجهی واقع و با طرح‌های تیپ جایگزین شده‌اند. مطالعه حاضر با رویکرد پژوهشی کیفی و روش تحقیق تحلیلی- تطبیقی و پژوهش میدانی با مطالعات کتابخانه‌ای به بازشناسی بایدها و نبایدهای مکان‌یابی و احداث گورستان‌ها می‌پردازد. از نتایج این پژوهش چنین بر می‌آید که گورستان، به عنوان یک فضای شهری بومی، محلی برای تعاملات اجتماعی، تجلی تعلق خاطر بازماندگان، تشخیص فرهنگی و خوانایی فضاهای شهری در گذشته کاربرد داشته است. به عنوان مثال گورستان تخت فولاد اصفهان به عنوان یکی از ارزشترین گورستان‌های جهان تشیع مورد بررسی قرار گرفته است. این پژوهش با مقایسه تطبیقی میان آرامستان رضوان که در خارج از شهر احداث شده و تخت فولاد که به تدریج در حال تخریب است، جهت باز زنده سازی مفهومی گورستان‌های پیشین انجام گرفته است.

کلیدواژه: آرامستان، منظر فرهنگی، مکان‌یابی، آرامستان تخت فولاد، گورستان رضوان.

a.molaei@tabriziau.ac.ir

^۱ استادیار گروه شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

^۳ دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

۱- مقدمه

معاد به عنوان یکی از اصول دین مبین اسلام، تاکیدات و توصیه‌های مهمی درباره مرگ، قبر، قبرستان و زیارت قبور در قرآن، احادیث پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه بیان کرده است. در این راستا گورستان به عنوان فضای شهری یادآور معاد و آخرت، یکی از فضاها و تاسیسات و تجهیزات مهم شهری را تشکیل می‌دهد که مکان‌یابی صحیح آن نقش مهمی در زندگی مسلمانان ایفا می‌نماید. گورستان به عنوان یکی از مکانهای مورد نیاز بشر بویژه در شهرهای شیعه، دارای بار معنایی، فرهنگی، اجتماعی و کالبدی ویژه‌ای است که در دوره‌های گذشته، از جایگاه خاصی در ساختار شهر و زندگی شهری برخوردار بوده است. مسلمانان با مراجعه به گورستان، علاوه بر حس تعلق در این مکان، تجدید دیدار با امواتشان، مساله معاد برایشان یادآوری می‌شده است. امری که در دوره معاصر با مکان‌یابی آرامستان‌ها در بیرون از محدوده شهری موجب جدایی کالبدی و دسترسی دشوار، این مکانها برای مسلمانان شده و کیفیتهایی همچون تذکر، آرامش خاطر، زیبایی مناظر شهری را تضعیف نموده است. در حالیکه در شهرسازی سنتی و گذشته، گورستان با داشتن جایگاهی والا در محدوده شهری، در قالب الگوهایی همچون دارالرحمه، حیاط مساجد و امامزاده‌ها، یکی از فضاهای شهری مسلمانان محسوب می‌شده است.

مطالعه وضعیت گورستان‌ها در طرح جامع تعدادی از شهرهای ایران، گویای وضع نابسامان گورستان‌ها در طرح‌های شهری و عدم توجه کافی به این مقوله است. در بسیاری از شهرهای کشور، علی‌رغم کمبود فضای گورستانی و نیاز اکید به گورستان، برنامه‌ریزی کاربری اراضی، تکلیفی برای این نیاز روشن نمی‌کند یا حتی بدون در نظر گرفتن فضای جدید، پیشنهاد تغییر گورستان‌های موجود را داده است. علاوه بر این، در برخی از شهرها پیشنهادات در خصوص احداث گورستان که منطقی‌تر است در قالب طرح جامع صورت پذیرد، در فعالیتی مجزا از آن انجام گرفته است. در طرح‌های جامع، رویکردی که فضای گورستان در آن به مثابه یکی از کارکردهای خدماتی عمومی دارای اهمیت و اعتبار باشد، ندرتاً دیده می‌شود (فرهادی پور، ۱۳۸۸).

پژوهش‌های دهه گذشته درباره مبانی تدفین و آئین‌های سوگواری، مکان‌یابی و ساماندهی گورستان‌های جدید و قدیم، آشکار نمودند که تجربه تک و کلان گورستانی شدن شهرهای کشور فاقد مطلوبیت حیات مدنی رو به رشد جامعه ایران است. گورستان‌ها می‌بایست در مقیاس متنوعی از گورستان‌های محلی و محله‌ای تا گورستان‌های ملی و منطقه‌ای وجود داشته باشند تا آحاد جامعه ایرانی بتوانند برحسب شرایط زمانی و مکانی خود، خانه جاودانی خود را انتخاب کنند. گورستان و مواجهه با آن در کشور ما از دهه ۴۰ به بعد وارد مرحله جدیدی می‌شود. با وجودی که زمان به جلو می‌رود اما ما در حوزه اندیشیدن و عمل کردن درباره گورستان به جلو نرفته‌ایم. مفهوم و معنای گورستان را در حد یکی از خدمات شهری تقلیل دادیم که اولین طرح جامع تهران نیز بر این امر صحنه می‌گذارد: گورستان یکی از انواع خدمات شهریست و هم‌طراز با مکان‌یابی دفع زباله و تصفیه

خانه شهر می‌بایست "بیرون" از شهر مستقر شود. این رفتاری است که از دهه ۴۰ به این سو با گورستان در پیش گرفته‌ایم (حائری، ۱۳۸۸: ۳-۵)؛ (حائری، ۱۳۸۶).

تکریم مردگان و ارتباط با آنها در دل جامعه اسلامی همواره مورد اهمیت بوده است. در گذشته، مردم متدین، مردگان را به سادگی از ذهن و ضمیر خویش پاک نمی‌کردند و به تبع آن قبرستان را نیز همواره گوشه‌ای از شهر می‌دانستند و نه بیابانی دور افتاده. با گذر از قلمرو گورستان، فاتحه‌ای می‌خوانند و به اعتقاد خویش شادی و سروری برای روح میت به ارمغان می‌فرستادند. آنها این رفتار خود را متکی بر سنت اسلامی می‌دانستند و این سنت هم چنان کمابیش در میان ما رایج است. گذشته از این، در سنت اسلامی عبور از گورستان، مهمترین موعظه و پند بر پایان زندگی آدمی دانسته می‌شود و گرفتن پند هنگامی ممکن است که گورستان بخشی از جامعه متدینان به حساب آید (عدالت نژاد، ۱۳۸۸).

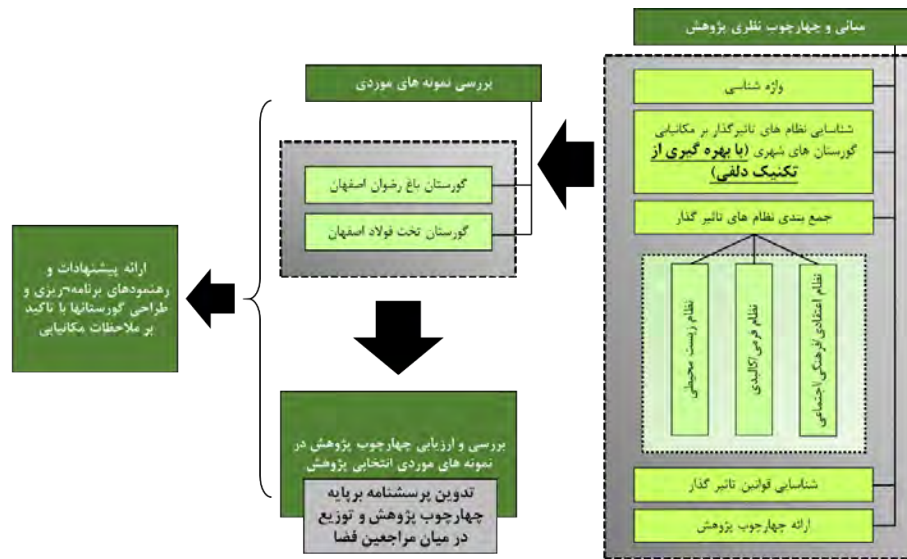
گورستان، مکانی است که به یک انسان منتسب می‌شود و طول دوران زندگی وی، خاطرات و بادها، در آن به نشانه‌ای فیزیکی تبدیل می‌شود. از این رو مکان، خصلت انسانی یافته و تشخیص می‌یابد. در چنین شرایطی، رابطه فرد با گورستان تبدیل به رابطه میان انسان و انسان می‌شود. آن که در زیر خاک آرمیده است مخاطب واقع می‌شود، هر چند آن مخاطب خاموش باشد. به سبب این ویژگی، به تنوع شخصیت‌های مدفون در هر گورستان این مکان چهره دیگر گونه‌ای به خود می‌گیرد. مزار عموم مردم، شخصیت‌های مقدس، قهرمانان ملی، هنرمندان و...، هر یک کیفیت متفاوتی از فضای گورستانی را ایجاد می‌کنند و بنا بر ویژگی‌های دفن شدگان، آنچه در این فضاها اتفاق می‌افتد، معانی متنوعی می‌یابد (اسمعیلی، ۱۳۸۸). فضای گورستان، محلی است که ناگزیر، تجربه‌های مشترکی را برای بازماندگان به همراه دارد. به طور کلی، فردی که به این فضا وارد می‌شود یا هدفش زیارت یکی از مشاهیر به خاک سپرده است یا مزار نزدیکان و آشنایان از دست رفته؛ در هر دو حال، امکان ملاقات افرادی، با نگرش یا احساس مشترک برای وی وجود دارد و چه بسا تقویت ویژگی‌هایی مثبت و حتی تسکین دهنده برای آرامستان، امکان برقراری تعاملات اجتماعی بین این افراد را افزایش دهد و از ناخوشایندی تجربه آن بکاهد (حقیق و شوهانی‌زاد، ۱۳۹۰: ۸۴).

امروزه در بیشتر شهرهای ایران، گورستان‌ها به مثابه فضاهایی باز در مقیاس‌های کلان و خارج از شهرها تبدیل شده است؛ این در حالی است که به نظر می‌رسد فضای شهری با عملکرد گورستان، ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های فراوانی را از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی دارا است. تخت فولاد اصفهان نیز جزء این دسته از گورستان‌های شهر است؛ که قدمت زیادی دارد و می‌تواند به عضو پویا و محرکی در شهر تبدیل شود. متأسفانه از بین رفتن برخی از زمین‌ها و فراموشی مشاهیر دفن شده در این گورستان که قدمتی از زمان صفویه را داراست و همچنین توسعه گورستان رضوان در خارج شهر سبب از یاد بردن و تضعیف این آرامستان ارزشمند شده است. در این راستا مهم‌ترین سوال تحقیق عبارت است از این که «ملاحظات معماری و شهرسازی احداث گورستان‌ها با تاکید بر ارزشهای

ایرانی_اسلامی کدامند؟» بنابراین مساله اصلی پژوهش حاضر، نقد مقررات و معیارهای مکان‌یابی گورستان‌ها در برنامه‌ریزی شهری دوره معاصر و بی‌توجهی به اصول مکان‌یابی گورستان‌ها در شهرسازی معاصر است که در قیاس با گورستان‌های قدیمی قابل بازشناسی است.

۲- روش تحقیق:

این پژوهش با هدف «تحلیل و بررسی باید و نبایدهای مکان‌یابی، برنامه‌ریزی، طراحی و احداث گورستانها» است؛ که با رویکرد پژوهش کیفی انجام می‌شود. روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش، روش‌های توصیفی، تحلیلی، تطبیقی و پژوهش‌های موردی است که در حوزه‌های موضوعی_موضوعی، با کاربرست شیوه‌های مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای و برداشت‌های میدانی انجام شده است. در مطالعه حاضر در ابتدا واژه گورستان در کتب و منابع مختلف ارائه و سپس با بهره‌گیری از تکنیک دلفی به جمع‌بندی عوامل موثر و معیارهای ارزیابی در مکان‌یابی گورستان‌های شهری پرداخته شده است. در این روش پرسشنامه‌ای تدوین شد و در بین ۳۵ نفر از صاحب‌نظران این حوزه توزیع گردید. این تکنیک در دو راند متوالی انجام شد. نتایج پرسشنامه جمع‌بندی شده و در قالب مولفه‌ها و عوامل تاثیر گذار بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری تصویر شده است. سپس عوامل تبیین و تدقیق شده توسط صاحب‌نظران، به صورت کامل تر و مجزا بررسی شده و معیارهای ارزیابی و تاثیر گذار بر هر محوریت آورده شده؛ و در نهایت چهارچوب پژوهش تدوین گردیده است. در بخش دوم از پژوهش، نمونه‌های موردی (مشمول بر گورستان تخت فولاد و آرامستان باغ رضوان در شهر اصفهان) معرفی و چهارچوب تحقیق در نمونه‌ها به آزمون و ارزیابی گذاشته شده است. براساس چهارچوب پژوهش، پرسشنامه دوم تدوین گردیده و در میان مراجعین هر دو فضا توزیع گردید تا به مقایسه تطبیقی این دو نمونه موردی پرداخته شود. حجم جامعه آماری در هر دو فضا ۵۰ نفر بوده است که در مجموع میان ۱۰۰ نفر از مراجعین هر دو فضا این پرسشنامه توزیع گردید. این در نهایت با جمع‌بندی یافته‌های پژوهش، پیشنهادات و رهنمودهای برنامه‌ریزی و طراحی گورستان‌ها با تاکید بر ملاحظات مکان‌یابی ارائه شده است. شکل شماره ۱ فرآیند پژوهش حاضر را به تصویر کشیده است.

شکل ۱- فرآیند پژوهش، مأخذ: نگارندگان.

۳- مبانی و چهارچوب نظری پژوهش

۳-۱- واژه‌شناسی

گورستان^۱ محلی است که انسان‌ها برای دفن اموات خود استفاده می‌کنند، ویلیام دورانت معتقد است "معماری، از آراستن گورها آغاز شد" (دورانت، ۱۳۶۹) که دلیلی بر اهمیت تاریخی گور دارد. در شهرها معاصر ایرانی از عناوینی همچون قبرستان، آرامستان، دارالرحمه، آرامگاه، گلزار مومنین، بهشت زهرا، وادی رحمت، گلزار مومنین، باغ رضوان، بهشت رضا و ... استفاده می‌شود. در فرهنگ فارسی عمید، گورستان به معنای «جائی که مردگان را زیر خاک می‌کنند، سرزمینی که در آن گور بسیار باشد، قبرستان، گورسان و وادی خاموشان» آمده است (عمید، ۱۳۷۱: ۱۰۴۷). واژه قبر در بسیاری از روایات به معنای برزخ است (URL3، ۱۳۹۷). گورستان، قبرستان، مزارستان^۲ یا آرامستان محل دفن اجساد انسان است. در فرهنگ دهخدا گورستان به همان قبرستان معنی شده و در فرهنگ معین جایی که مردگان را در آن دفن می‌کنند. محل دفن جسم بی‌روح و بی‌تحرک انسان است. گورستان (آرامستان) در تعریف دقیق عامل اصلی و آغازگر معماری و ایجاد فضایی فرهنگی در شهرهاست. آرامستان یا فضای آرامش بخش نامی است برای معرفی حال و هوای روحانی فضا، که شایسته تر از گورستان است. هاروارد کالوین نیز در کتاب خود با عنوان معماری و بعد از زندگی می‌نویسد: «معماری در اروپای شمالی با آرامگاه آغاز می‌گردد». مؤلفان *دایره المعارف آمریکا* نیز در

^۱ cemetery

^۲ مزارستان "باستان‌شناسی هم‌ارز" «graveyard»

مبحث آغاز معماری از مقابر و زیگورات‌ها به عنوان عناصری که معماری با آنها آغاز می‌شود یاد می‌کنند (نوروزی فرد، ۱۳۸۵).

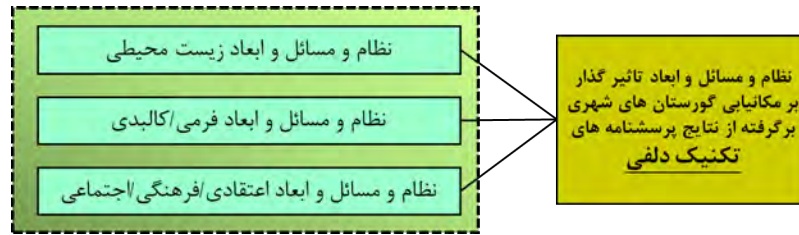
جدول ۱- تعاریف مربوط به گورستان و آرامستان در دایره‌المعارف و فرهنگ لغات معتبر داخلی و جهانی.

نام / دایره‌المعارف	تعریف / توصیف	مفاهیم کلیدی	ماخذ
فرهنگ دهخدا	گورستان، قبرستان، مرزغن، مرغزن، بلد، جبان، مقبره	قبرستان	فرهنگ لغت دهخدا
فرهنگ معین	قبرستان، جایی که مردگان را در آن دفن کنند	مرده-دفن	فرهنگ لغت معین
ویلیام دورانت	معماری از آراستن گور آغاز شد	آراستن گور؛ اهمیت معماری و زیبایی‌شناسی قبور	(دورانت، ۱۳۶۹)
فرهنگستان زبان و ادب فارسی	- گورستان (Cemetery) مکانی برای دفن مردگان. - مزارستان (graveyard) محدوده‌ای برای تدفین مردگان در پیرامون یک بنای مذهبی. - گور (grave, burial) مکانی برای تدفین انسان و گاهی حیوان.	مرده- تدفین	http://www.persianaacademy.ir
فرهنگ کمبریج	محلّی که اجساد مردگان را در آنجا به خاک سپرده می‌شود. ^۲	به خاک سپردن،	https://dictionary.cambridge.org

ماخذ: نگارندگان

۲-۳- تبیین و تدقیق عوامل تاثیرگذار بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری

همان‌طور که پیش‌تر نیز مورد اشاره قرار گرفت، گورستان‌ها به مثابه یک مکان شهری، دارای بار معنایی، فرهنگی، اجتماعی و کالبدی ویژه‌ای هستند که واجد قدمتی به بلندای حیات انسان است. این مکان‌های شهری، جایگاه و خاستگاه ویژه‌ای را در ساختار شهر و عملکردهای آن دارا می‌باشد. مردم با مراجعه به این مکان‌های ویژه شهری، علاوه بر حس تعلق در این فضا، تجدید دیدار با امواتشان، مساله معاد برایشان یادآوری می‌شده است. عوامل و عناصر بسیاری در تبیین مکان و موقعیت این فضاها تاثیر گذار می‌باشد. در همین راستا با بهره‌گیری از تکنیک دلفی، پرسشنامه‌ای تدوین گردیده و در میان ۳۵ نفر از صاحب نظران این حوزه توزیع شد. با توجه به مطالب آورده شده در پرسشنامه‌ها و جمع‌بندی نظرات صاحب نظران، عوامل و نظام‌های تاثیرگذار بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری در سه دسته جای داده می‌شود: نظام و مسائل و ابعاد زیست محیطی؛ نظام و مسائل و ابعاد اعتقادی فرهنگی و اجتماعی؛ و نظام و مسائل و ابعاد فرمی و کالبدی (شکل ۲).

شکل ۲- نظام و مسائل و ابعاد تاثیر گذار بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری براساس جمع بندی تکنیک دلفی، مأخذ: نگارندگان.

با توجه به عوامل موثر بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری (شکل ۲) در ادامه این سه محوریت به تفصیل بیان و بررسی شده و سپس معیارهای ارزیابی و کیفیت‌های تاثیر گذار بر هر سه موضوع نیز ارائه گردیده است.

۳-۳- نظام، مسائل و ابعاد زیست محیطی گورستان

با توجه به ماهیت عملکردی گورستان، شناخت جنبه‌های زیست محیطی آن از حساسیت‌های ویژه‌ای برخوردار است. یکی از نکات مهم تدوین ضوابط مکان‌یابی گورستان از بعد زیست محیطی تقسیم استان‌های کشور به پنج پهنه است. پهنه بندی انجام شده در این مجموعه با توجه به تشابهات نسبی عوامل کلیدی محیط زیست شامل اقلیم، پوشش گیاهی، حوضه‌های آبریز و جنس خاک صورت پذیرفته است. هر یک از این پهنه‌ها به نوبه خود به چند پهنه فرعی با خوشه تقسیم بندی شده‌اند تا امکان کنار هم قرار گرفتن استان‌هایی که مشابهت‌های بیشتری با یکدیگر دارند فراهم آید. این تشابهات حداقل در بیش از ۸۵ اراضی پهنه‌های پیشنهادی صدق می‌نماید، پهنه‌های اصلی شناخته شده عبارتند از پهنه استان‌های شمالی، پهنه استان‌های غربی، پهنه استان‌های شرقی. پهنه استان‌های جنوبی بهانه استان‌های میانی، اهمیت و وزن هر یک از معیارهای شناخته شده در زمینه محیط زیست در هر یک از پهنه‌های شناخته شده متفاوت بوده و عملیات مکان‌یابی می‌بایست از آنها پیروی نماید.

محیط گورستان به عنوان محلی جهت دفن اجساد و مراجعه مکرر بازماندگان برای اجرای مراسم مختلف با زیارت اهل قبور از جهت بهداشتی باید مورد بررسی قرار گرفته و خصوصاً بهداشت محیط باید دارای ویژگی خاصی باشد. این مسئله زمانی اهمیت خود را به وضوح بروز می‌دهد که متوجه باشیم با کالبد انسانی سروکار داریم که ممکن است مدت‌ها از زمان فوت وی گذشته با به علت ابتلا به بیماری عفونی واگیردار جان خود را از دست داده باشد. در این گونه مواقع است که عدم رعایت موازین بهداشتی و پیش بینی نکردن بعضی از اصول و استانداردهای لازم، می‌تواند گورستان را تبدیل به کانون آلودگی با محلی برای شیوع بیماری‌های مختلف نماید. نکته دیگر آن که با توجه به مطالعات تاریخی و زیست محیطی طرح ضوابط مکان‌یابی گورستان‌های کلان شهرهای کشور و با عنایت به ملاحظات پیشگیرانه بهداشتی امروزه باید پذیرفت که فضاهای

گورستانی داخل شهرها از مناسب ترین گزینه‌ها برای رفع نیاز به گورستان است. رویکردی که در آن مکان گورستان مانند سایر کارکردهای خدمات عمومی اهمیت و اعتبار می‌یابد. از موارد دیگری که مورد کم توجهی و رانده شدن گورستان به بیرون از شهر شده، فقدان اطلاعات کافی و مستندات علمی در مورد تأثیرات بهداشتی گورستان بر محیط شمرده شده که از آن جمله نحوه استقرار گورستان نسبت به باد غالب است. (فرهادی پور، ۱۳۸۸)

شکل ۳- نمایی از مقابر و فضایی زیستی محیطی، ماخذ: وحیدزادگان و دیگران، ۱۳۹۲.

گورستان به واسطه مطلوبیت فضایی و جلوه‌های طبیعی آن که آمیزه‌ای از درخت و آب و نور بوده، مکانی مناسب برای گذران فراغت، برپایی آیین‌های جمعی و در عین حال خلوت‌گزینی محسوب می‌شده است. با این اوصاف، می‌توان نتیجه گرفت که فقدان چنین کیفیتی در گورستان‌های احداث شده در سالهای اخیر، معلول رویکردی است که گورستان را صرفاً مکانی برای دفن مردگان و طبیعتاً بعد کمی مسئله یعنی ظرفیت تدفین محور اصلی برنامه ریزی قرار می‌گیرد. در بسیاری از شهرهای کشور علی‌رغم کمبود فضای گورستانی و نیاز اکید به گورستان، برنامه ریزی کاربری اراضی، تکلیفی برای این نیاز روشن نمی‌کند یا حتی بدون در نظر گرفتن فضای جدید، پیشنهاد تغییر گورستان‌های موجود را داده است. متأسفانه با مکان‌یابی‌های جدید در کشور در جهت احداث گورستان‌ها، این مکان دور از شهرها و به مکانی صرفاً عملکردی بدل شده است.

جدول ۲- ابعاد زیست محیطی گورستان،

اصول و معیارها	توضیح	کیفیت
الگوی باغ ایرانی (باغ مزار)	ایجاد فضاهای باز سبز و در ارتباط با طبیعت موجود	سبزی‌نگی
معماری مقابر و آرامگاهی و همچنین تبدیل آرامستانها به موزه ای در فضای باز	حضور افراد در مجموعه،	سرزندگی
با توجه به ساخت قبور و منابع موجود در مکان	حفظ منابع طبیعی(ارگانیک) و ایجاد فضاهای مصنوع و همساز با طبیعت	سازگاری با طبیعت
ترکیب درخت و گیاهان با سنگ مزارها	بازماندگان به عنوان نشانه های شخصی و خانوادگی به کاشت درخت در محدوده مزارها بپردازند.	امکان مشارکت مراجعین در کاشت و ارتباط با عناصر طبیعی
—	وجود غسالخانه، دفع زباله بهینه، آب شستشو، آب شرب بهداشتی، سرویسهای بهداشتی	بهداشت و پاکیزگی محیط
—	عدم قرارگیری در مسیر باد غالب به سمت شهر برای ممانعت از ورود آلودگیهای آن به شهر	سلامت شهر

ماخذ: نگارندگان.

۳-۴- نظام، مسائل و ابعاد فرمی و کالبدی گورستان

گورستان‌ها منابع با ارزشی به لحاظ تاریخی، فرهنگی، معماری و باستان شناختی به شمار می‌روند. این فضاها میراثی پر اهمیت قلمداد می‌شوند که صرفاً مربوط به مردگان نیستند، بلکه فضاهایی هستند مربوط به زندگان؛ که مردگان تنها سوژه‌های آنها قلمداد می‌شوند (فیضی و رازقی اصل، ۱۳۸۸). می‌توان گورستان را جایی دانست که در آن خاطرات، طول عمر و کل سال‌های زندگی فرد به نشانه‌ای فیزیکی تبدیل شده و در مکان قرار می‌گیرد. این نشانه فیزیکی به نوعی تعلق خاطر مبدل می‌شود که با قرار گرفتن نشانه‌ها بر روی آن به مکان رنگ تعلق می‌بخشد. تک درختها در کنار آن و حتی شعرها و سنگ نبشته‌ها می‌تواند مکان را برای بازماندگان به عنوان محیطی خاطرانگیز بدل کند. مزار عموم مردم به شخصیت‌های مقدس، قهرمانان ملی، هنرمندان و... و هر یک کیفیت متفاوتی از فضای گورستانی را ایجاد می‌کنند و بنا بر ویژگی‌های دفن شدگان، آنچه در این فضاها اتفاق می‌افتد، معانی متنوعی می‌یابد. در مواردی که در گورستان، شخصیتی شناخته شده برای یک جامعه، به خاک سپرده شده است، این رابطه انسانی میان فرد و مکان تبدیل به یک تجربه نسبتاً مشترک اجتماعی می‌شود (اسماعیلی، ۱۳۸۸).

در گذشته گورستان در فضای شهری قرار می‌گرفت و جزوی از اندام شهر محسوب می‌شد. گاهی در اندازه خرد و محله‌ای بود که نیازهای افراد محله را برطرف ساخته و منظری شهری را در درون شهر با رابطه‌ای عمیق میان دیگر عوامل تشکیل دهنده اعم از فضاهای شهری باز و فضاهای سبز، تعاملات اجتماعی برقرار می‌ساخت. معمولاً در گذشته، مکان‌یابی آرامستان‌ها، با توجه به آموزه‌های

دینی و فرهنگی و به عنوان مکانی مقدس که مردم نسبت به آن تعلق خاطر ویژه دارند انتخاب می‌شدند. هم اکنون گورستان‌ها در شهرهای بزرگ بر اساس مقیاس شهری و به دلایل زیست‌محیطی و عملکردی و دیگر نیازهای شهر به خارج شهر منتقل شده و به صورت لکه‌ای متروک و بی‌حیات تبدیل گشته است. در پی خاموش شدن گورستان‌ها ارتباط میان میانسالان و کهنسالان با جوانان کم شده و هویت‌های تاریخی و مشترک آنها نیز روز به روز کمتر می‌شود. بنابراین می‌توان اشاره داشت آرامستان‌های کنونی با قرار گرفتن در خارج از شهرها و دور بودن از مناطق محلی و همچنین اختصاص آنها برای جمعیت شهر به فضایی صرفاً عملکردی تبدیل شده و آنها از ایجاد حس مکان و تعلق خاطر برای مردم به دور ساخته است. در گذشته این مقابر با توجه به محلی بودن آنها جزئی از هویت منطقه و یا محله ساکنین به حساب می‌آمده است.

جدول ۳- ابعاد فرمی و کالبدی گورستان؛

کیفیت	توضیح	پیشنهادهای الزامات
تنوع و تباین	وجود گوناگونی در فرم و اشکال قبور و فضا و اشکال، بولسطف مشارکت مردم در توسعه و نگهداری قبور و فضای گورستان؛ وجود قبور خانوادگی، تنوع در فضاها و مسیرها داخلی گورستان، گوناگونی مصالح، رنگ و اشکال	توجه به الگوهای سنتی آرایش قبور؛ امکان مشارکت مردم در توسعه‌ی به آرامستان.
دسترسی آسان	توجه به دسترسی آسان مردم به قبرستان- عدم مزاحمت برای مردم	مکانیابی درست گورستان و پیش بینی آن برای هر منطقه
فضای شهری ایرانی اسلامی	قرار گیری گورستانهای قدیمی غالباً به عنوان فضای شهری سنتی و فضای تفریحی و گردشگری و فضایی برای تامل و تفکر	گورستان مهابی حضور اجتماع و ارتقاء منظر تاریخی و طبیعی
نشانه و نماد	فضاها و مکان های یادمانی در قالب تندیس ها و مجسمه ها، سنگ مزارها ، کتیبه ها و سنگ نبشته ها و در نهایت یادمان ها، همدردی نسل های آینده و همبطنی پدیدهایی برای آنها	در نظر گرفتن فضایی برای الحاقات شخصی افراد
خوانایی و تشخیص	گورستان ، مکانی برای خاطرات و یادها، تبدیل آن به نشانه ای قریبی ، خوانایی سنگ نوشته ها برای هر متوفی و شخص بازمانده	تاکید بر حفظ ساختار؛ گورستان عرصه های تدفینی، مداخله حداقلی در بافت تاریخی آنها و بازنده سازی مکانهای تاریخی برای به تولید حس مکان و فضایی آشنا
امکان گشت و گذار	وجود گورستانهای قدیم با فضاهای باز و سبز و به صورت آرگانیک ، پیوسته و آمیخته با عرصه شهری و همچنین فضاهای یادمانی و نکایا و مقبر با امکان خاطره سازی و تفرج گاهی	ایجاد مقابر و فضاهای یادمانی و حیات دوباره گورستانها با پیوند بین گورستان و فضاهای سبز و احیای لایه های تاریخی

ماخذ: نگارندگان.

گورستان‌ها می‌توانند در پویایی و ایجاد حس مکان در شهرها نقش مهمی را ایفا کرده و عضوی ثابت و مانا در منظر درون شهر تبدیل شوند. در شهرهای فعلی ما مشکل اصلی نداشتن فضاهای باز و ساخت و سازهای بی رویه ایست که در آنها صورت می‌گیرد. در صورتی که آرامستان‌ها می‌توانند به عنوان نوعی فضای باز و سبز و تفرج گاهی در نظر گرفته و مکانی برای برقراری تعاملات اجتماعی و ارتباط مردم شوند. هم چنین می‌توانند مانند گذشته مکانی برای برگزاری مراسمات آیینی و مذهبی شده و حس معنوی و روح مذهبی را در شهر افزایش دهند. علاوه بر آن گورستان‌ها می‌توانند موزه‌ای باشند از تاریخ و فرهنگ و تمدن. همانطور که مشاهده می‌شود در بیشتر

گورستان‌های قدیمی از جمله تخت فولاد که به آن اشاره خواهد شد مشاهیر بسیاری آرامیده‌اند که می‌تواند زنده کننده بخش فرهنگی این آرامستان‌ها گردد. با مشارکت مردم برای شکل دهی و جلوگیری از تخریب‌های لایه‌های تاریخی و فرهنگی این فضاها در همکاری با مسئولین می‌توان گورستان‌ها را به فضایی برای تفریح و همچنین عرصه‌های گسترده شهری تبدیل کرد.

۳-۵- نظام، مسائل و ابعاد اعتقادی / فرهنگی / اجتماعی گورستان

مرگ به عنوان قطعی ترین و ناگزیرین رویداد زندگی انسان (تیلور، ۲۰۰۰: ۱)، نقطه گسست رابطه فیزیکی افرادی است که در زمان حیات، با یکدیگر زیسته‌اند و گورستان به عنوان نقطه پیوست دو گروه زندگان و مردگان می‌باشد. گورستان‌ها بازتابی از سکونت انسانی در تاریخی ترین فرم خویش می‌باشند. مکانی که ارتباط تنگاتنگی با جامعه انسانی داشته و بر مبنای تاثیرگذاری‌ها و تاثیرپذیری‌های دو جانبه به حیات خویش ادامه می‌دهند (شوندل میلر، ۲۰۰۶). چنین به نظر می‌رسد که در این مکان‌ها، زمان و فرهنگ هر عصر برای همیشه منجمد شده و شاید از این منظر است که می‌توان مهمترین عملکرد این فضاها را انتقال گذشته به حال و حال به آینده دانست (ورپول، ۲۰۰۳).

منظر فرهنگی، حوزهای جغرافیایی است که منابع طبیعی و فرهنگی را در اشتراک با رویدادهای تاریخی، فعالیت و افراد در بر می‌گیرد. مناظر فرهنگی، حاصل عملکرد و ارتباط میان هنر، زمینه‌های متفاوت، روایات فرهنگی و ویژگی‌های هویت منطقه‌ای و همچنین در ارتباط مستقیم با زمینه اکولوژیکی هستند. فرصت‌های آموزشی، تفریحی، اجتماعی، اقتصادی و نمایشی را که افراد، جوامع و ملت‌ها برای فهم و درک خودشان به آن نیاز دارند، فراهم می‌آورند. منظر فرهنگی لغتی است که اولین بار در دهه ۱۹۲۰ به وسیله کارل ساور، استاد دانشگاه کالیفرنیا به کار گرفته شد. منظر فرهنگی بعدها به عنوان «فرم‌هایی که بر روی منظر فیزیکی به وسیله فعالیت‌های آدمی اضافه شده است» تعریف شد (De Blij, 1977). لغت منظر فرهنگی از دو واژه «منظر» و «فرهنگ» تشکیل شده است. «فرهنگ» به معنی ویژگی‌های ممیزه وجودی هر شخص است که به وسیله مردم در یک مکان یا زمان به اشتراک گذارده می‌شود و شامل باورها و ارزش‌های مردم، نهادها و تکنولوژی می‌شود. فرهنگ، روش زندگی یک جامعه است. «منظر» به معنای سطحی از زمین با چشم انداز است که چشم به یکباره به آن نظر می‌اندازد. به تصویری از زمین اشاره دارد. «منظر لوحی است که انسان آثار خود را بر آن نگاشته است. منظر، تاریخی برای نقل است» (Lizet & Ravingnan, ۱۹۸۷)

موضوع مهم و قابل توجه در مورد آرامستان‌ها این است که پدیده مرگ عامل شکل دهنده بخشی از مناظر محیط پیرامون ماست و به همین دلیل آدولف لوس چنین می‌گوید که تنها معماری‌های رایج در دنیا که بتوان به عنوان معماری از آن یاد کرد، معماری آرامگاه‌ها و مقابر است و بقیه براساس نیاز کارکردی به وجود آمده‌اند اما معماری آرامگاه و یادمان اصولاً معماری است؛ یعنی واژه معماری

برازنده این موضوع است. اصولاً در همه تمدن‌ها توجه به مرگ باعث شکل‌گیری گونه‌های متفاوت معماری شده است. (مسعودی اصل، ۱۳۹۵). آرامستان‌ها محل اجتماع نشانه‌ها و یادبودهایی هستند که ترکیب عناصر طبیعی و فرهنگی تاریخی، آن‌ها را به مکان‌های خاص تبدیل نموده و از آن به مثابه محیط‌های فرهنگی-تاریخی و طبیعی یاد می‌شود. در واقع معماری یادبودهای مرگ به عنوان یکی از قدیمی‌ترین معماری‌های جهان، کتابخانه‌های سنگی متشکل از بی‌شمار سنگ دارای نشانه‌های سمبولیک و تاریخی می‌باشد و مفاهیم فرهنگی-تاریخی و اجتماعی باعث پدیدآمدن مناظر آرامستانی شده است (Miller, 2006). در برنامه‌ریزی و طراحی گورستان‌ها، ضروری است به ابعاد مذکور توجه اساسی شود. کارکرد اجتماعی و فرهنگی گورستان‌ها از حضور مراجعین در فضای معنوی و تماشای منظر فرهنگی گورستان گرفته تا برگزاری مراسمات و ادای نذر و ... همگی از کارکردهای مهم گورستان‌ها هستند.

۳-۵-۱- جایگاه مدفن انسان و گورستان در آموزه‌های اسلامی

در دین اسلام در خصوص زیارت قبور اینطور اشاره شده است که از سرگذشت آنها برای زندگی امروز عبرت گرفته و مایه‌ی بهتر شدن زندگانی امروز شده و همچنین با یادآوری معاد و نیز مشخص نبودن زمان مرگ استفاده از لحظات عمر را توصیه می‌کند. قرآن کریم در آیات متعددی به معاد و رستخیز انسان تاکید نموده است. جدول شماره ۲ تعدادی از این آیات را با نکات کلیدی آورده شده است. همچنین پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه نیز، احادیث متعددی در خصوص اهمیت مرگ و زیارت قبور فرموده‌اند. پیامبر اکرم (ص) در حدیثی می‌فرماید: «به قبرستان زیارت اهل قبور بروید تا یاد آخرت در شما زنده شود» (نهج الفصاحه، ص ۵۱۰). امام علی (ع) نیز در این باره می‌فرماید: «مردگان خود را زیارت کنید (به زیارت اهل قبور بروید)، زیرا آنان از زیارت شما خوشحال می‌شوند، و هر یک از شما حاجت خود را نزد قبر پدر و مادر خود بخواهد» (وسائل الشیعه، ص ۱۵۲). جدول زیر تعدادی از احادیث در رابطه با موضوع مرگ، قبرستان و یادآوری معاد، را نشان می‌دهد.

جدول ۴- توصیه‌های مرتبط با مدفن و گورستان در قرآن

آیه	شرح	ترجمه	نکات کلیدی
سوره توبه آیه ۸۴	وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَىٰ قَبْرِهِ	هرگز بر هیچ یک از آنها (منافقان) که بمیرد نماز مخوان! و بر قبرش (طلب مغفرت و رحمت را) مایست، چرا آنها به خدا و رسولش کافر شدند و در حال فسق (و بیرون از طاعت خدا) مردند.	نماز، طلب مغفرت
سوره نساء آیه ۶۴	وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُواكَ فَاسْتَعْفَرُوا اللَّهَ وَ اسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَّحِيمًا	و اگر هنگامی که آنان (گروه منافق) بر خود ستم کردند به تو رجوع می‌کردند و از کردار خود به خدا توبه نموده و تو هم برای آنها استغفار می‌کردی و از خدا آمرزش می‌خواستی، در این حال البته خدا را توبه‌پذیر و مهربان می‌یافتند.	توبه، حیات بعد از ممات
سوره تکوین آیه ۲ و ۱	الهِكْمُ التَّكْوِينُ (۱) حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ (۲)	تفاسخ و تکسار شما را به خود مشغول داشته (و از خدا غافل کرده) تا آنجا که زیارت قبرها رفتید (و قبور مردگان خود را برشمردید).	تفاخر فخر، زندگی بعد از ممات، زیارت قبور
سوره عبس آیه ۲۱ و ۲۲	ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ (۲۱) ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ (۲۲)	بعد او را می‌راند و در قبر پنهان نمود. سپس هر زمان بخواهد او را زنده می‌کند.	یادآوری هدف خلق انسان، حیات پس از مرگ
سوره حج آیه ۷	وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ	و اینکه رستاخیز شکی در آن نیست و خداوند تمام کسانی را که در قبرها آرمیده اند زنده می‌کند.	یادآوری روز رستاخیز و حیات پس از مرگ
سوره العاديات آیه ۹	أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَ مَا فِي الْقُبُورِ	آیا نمی‌داند روزی که تمام آنچه در قبرهاست زنده می‌شود.	یادآوری حیات پس از مرگ

ماخذ: نگارندگان.

جدول ۵- توصیه‌های مرتبط با مدفن و گورستان در احادیث پیامبر اسلام و امامان

ماخذ	نکات کلیدی	شرح	حدیث	پیامبر اکرم (ص)
تفسیر آسان، ج ۶ ص ۳۷۴	زیارت قبور و یادآوری آخرت	زیارت قبور، انسان را یادآور آخرت می‌نماید	زُورُ وَ الْقُبُورِ فَانْهَآ تَذَكُّرُكُمْ الْآخِرَةِ	پیامبر اکرم (ص)
نهج الفصاحة، ص ۵۱۰	یاد آخرت	به قبرستان زیارت اهل قبور بروید تا یاد آخرت در شما زنده شود.	زُرُّ الْقُبُورِ تَذَكُّرٌ بِهَا الْآخِرَةِ	پیامبر اکرم (ص)
بحار الانوار، ج ۷۹، ص ۶۴	عبادت گرفتن	به زیارت مردگان بروید و بر آنان درود و سلام بفرستید، زیرا این کار درس عبرتی برای شما می‌شود.	زُورُوا قُبُورَ مَوْتَاكُمْ وَ سَلِّمُوا عَلَيْهِمْ فَلَنْ لَكُمْ فِيهِمْ عِبْرَةٌ	پیامبر اکرم (ص)
(نهج البلاغه، خطبه ۸۳)	یادآوری مرگ	به خدا سوگند یاد و خاطره مرگ است که مرا از سرگرمی‌ها و بازی‌های دنیا باز می‌دارد. (نهج البلاغه، خطبه ۸۳)	وَاللَّهِ إِنَّهُ لَيَمْنَعُنِي مِنَ اللَّعِبِ ذِكْرُ الْمَوْتِ.	امام علی (ع)
وسائل الشيعة ص ۱۵۲	زیارت اهل قبور	مردگان خود را زیارت کنید (به زیارت اهل قبور بروید). زیرا آنان از زیارت شما خوشحال می‌شوند، و هر یک از شما حاجت خود را نزد قبر پدر و مادر خود بخواهد.	زُورُوا مَوْتَاكُمْ فَانْهَمُ يَفْرَحُونَ بِزِيَارَتِكُمْ- وَ لِيَطْلُبَ أَحَدُكُمْ حَاجَتَهُ عِنْدَ قَبْرِ آيَةٍ وَ عِنْدَ قَبْرِ آيَةٍ بِنَا دَعُو لَهُمَا.	امام علی (ع)
بحار الانوار، ج ۸۶، ص ۳۵۹	بخشش گناهان و نشانه فرزند صالح بودن	کسی که در هر جمعه به زیارت قبر پدر و مادرش یا یکی از آنان برود، هم گناهش بخشیده می‌شود و هم نزد خداوند فرزند نیکی‌کار به حساب می‌آید.	مَنْ زَارَ قَبْرَ آبُوَيْهٍ أَوْ أَحَدِهِمَا فِي كُلِّ جُمُعَةٍ غُفِرَ لَهُ وَ كُتِبَ لِرَبِّهِ	پیامبر اکرم (ص)

ماخذ: نگارندگان.

علمای اسلامی نیز در باب زیارت قبور و ضرورت مراجعه به قبرستان توصیه‌های مکرری دارند. از جمله باب استحباب زیارت قبور و درخواست حاجات از صاحب قبر و یا (درخواست حاجت) نزد قبر

اگر صاحب قبر پدر و مادر فرد باشند. به عنوان مثال راوی می‌گوید: به امام صادق (ع) عرض کردم: آیا شما نیز به زیارت اموات و درگذشتگان خود می‌روید؟ امام (ع) فرمودند: «بله» سوال کردم: وقتی به زیارت آنها می‌رویم آنها از آمدن ما اطلاع پیدا می‌کنند؟ حضرت (ع) فرمودند: «آری! به خدا سوگند، آنها مطلع شده، خوشحال می‌شوند و احساس آنس می‌کنند.» (وسایل الشیعه: ج ۳، در باب دفن میت)

۳-۵-۲- گورستان به عنوان فضای شهری ایرانی_اسلامی:

در زیارت اهل قبور هر از چند گاهی و با تناسب گذشت زمان به کسانی که به دیار نیستی سفر کرده‌اند، مراجعه می‌کنیم، بر سر سنگ‌هایی که بر آنها نامشان حک شده می‌نشینیم فاتحه می‌خوانیم و از خداوند برای درگذشته و بازماندگان طلب مغفرت می‌نماییم. این نوع مراجعه به گورستان روند دائمی و رو به رشد دارد و اگر چه شهرنشینان می‌روند که با زیارت اهل قبور، آرامش قلب پیدا کنند، ناخواسته بر تعدادی از بحران‌های مدیریت شهری می‌افزایند. قبرستان، علاوه بر آن که آیین عبرت و منزلگاه بعدی انسان است، با عنایت به اینکه مرگ مرحله‌ای از حیات تلقی می‌شود، در میان مسلمانان، محل مراجعه آنان بوده است. به این ترتیب، قبرستان مکانی منفور نیست؛ مکانی است که نزدیکان و دوستان در آن غنوده‌اند؛ و می‌توان با حضور در قبرستان با آنان ارتباط برقرار کرد. علاوه بر آن، دلداری دادن به کسانی که عزیزی را از دست داده‌اند، تسلی مصداق بارز تعامل و وحدت اجتماعی بوده است. همچنین عمدتاً در قبرستان‌ها مکان برپایی آیین‌های مربوطه انجام می‌شده است. (نقی‌زاده، ۱۳۹۲)

شکل ۴- قبرستان به عنوان فضای شهری؛ بهشت زهراي تهران (سمت راست) (نقی‌زاده، ۱۳۹۲: ۷)؛ آرامستان و گلزار شهدای میانه (سمت چپ) ([URL1:www.vom.ir](http://www.vom.ir))

از آنجایی که منظرپردازی برای مردگان، کارکردی نیز برای زندگان دارد و این همجواری مرگ و زندگی، به سایت‌های تدفینی اهمیت و توان عاطفی می‌بخشد، در بسیاری از جوامع، رابطه بین فضای زندگی و تدفینی و تاثیرپذیری‌های دوسویه آنها مورد بحث انسان‌شناس‌ها قرار گرفته‌اند (منصوری، ۱۳۹۶). با علم بر نقش فرهنگی و اجتماعی گورستان‌ها در شهر در کنار آگاهی از جوانب

اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی توسعه پایدار، به بیان راهکارهایی برای ارتقای نقش گورستان‌ها در شهرهای ایران، به سوی دستیابی به توسعه پایدار پرداخته شده است. به طور کلی پیشنهادی مبنی بر ترکیبی از برنامه‌های زیر مطرح می‌شود: احیا و ارتقای کیفی گورستان‌های تاریخی موجود در جهت پویایی و باز زنده سازی این امکان تاریخی، استفاده درست در ساخت اماکن و مراکز متناسب با بافت تاریخی موجود و چاره‌اندیشی در صورت امکان گسترش آن، بهره‌گیری از آرامستان‌های درون شهری به منزله فضاهای سبز شهری و همچنین محل جذب گردشگر و مردم.

جدول ۶- ابعاد اجتماعی و فرهنگی گورستان؛

کیفیت	توضیح	اصول و معیارها
آرامش	ایجاد فضایی مناسب برای عزاداران محلی که تالمت روحی افرادی که عزیزان خود را از دست داده اند افزون نکند.	برخورداری از بناها، فضاها، رنگها، عناصر و نشانه‌هایی آرامش بخش
حضورپذیری	گورستانهای تاریخی، دارای فضاهای باز و وسیع، ورودی آسان و راحت. انتخاب آزادانه در نوع کاربری مورد استفاده و سهولت برقراری تعاملات اجتماعی مانند فضاهای شهری، مکانی مناسب برای برگزاری مراسمات آیینی و مذهبی	فضاهای باز و گسترده و برقراری تعاملات اجتماعی
رنگ تعلق و هویت بخشی	امکان افزودن نشانه‌ها، یادبودها، کاشت درخت و بطور کلی زدن مهر شخصی در کنار مزار گورستانهای قدیمی این گورستانها به مثابه کتابخانه‌هایی عمل می‌کنند که توسط نسل‌های آینده مرتب بازخوانی می‌شوند.	قابلیت افزودن الحاقات و تعلقات شخصی بر مزار
منظر شهری مطلوب	قرار گیری گورستانهای قدیمی گاه به مثابه میدانهای شهری و اندام شهری با مفاهیم معماری در غنی سازی مکان با نقش غیر قابل انکار عناصر گیاهی	قابلیت افزایش برقراری ارتباط و تبدیل شدن به فضایی اجتماعی فرهنگی
تذکر به معاد	قرار گیری گورستانهای قدیمی در دل شهر و ایجاد حس معنوی در درون آن یاد آور مفهوم مرگ و نقش پر رنگ در توصیه‌های دینی لئمه در زندگی روزمره	ساخت گورستانها در قدیم به صورت حوزه‌های کوچک محله ای
برگزاری رویدادها و آیین‌ها	برگزاری مراسمات و آیینهای مذهبی در گورستانهای قدیمی، ارتباط تنگاتنگ میان مردگان و زنده‌ها، بالا رفتن هرچه بیشتر حس معنوی افراد.	مزارها تبدیل به مکانی آنا برای هر قشری میشدند
ایمنی و امنیت	قرار گیری گورستانهای قدیمی در دل شهرها و بالا بودن امنیت و ایمنی با چشمان ناظر	چشمان ناظر مردم در محله‌ها، خود مردم امنیت و حفاظت را تامین میکردند
حس مکان	قرار گیری در دل شهرها با ایجاد خاطره انگیزی و خاطره سازی در گورستانهای قدیمی	قابلیت ایجاد فضاهای یادمانی و فضایی برای برقراری ارتباط بین همسنان و همچنین تجدید خاطره در مکان
نیوکواری و احسان	امکان توسعه سنت حسنه وقف؛ کمک به نیازمندان؛ تامین نیازمندیهای مراجعین	وقف؛ توجه به نیازمندیهای گورستان؛ توجه به اقشار نیازمند

ماخذ: نگارندگان.

با توجه به جدول فوق گورستان‌ها برای افراد در گذشته مکانی آشنا بوده که با منظر و طبیعت شهری پیوندی عمیق برقرار ساخته است. موضوع مهم و قابل توجه در مورد آرامستان‌ها این است که پدیده مرگ عامل شکل دهنده بخشی از مناظر محیط پیرامون ماست و به همین دلیل مورد اهمیت واقع شده است. این شکل دهنده‌گی در فضا به نوعی گوشه‌ای از یک فضای عمومی را با فضایی خصوصی کوچک که محیطی ذهنیست را فراهم می‌سازد. وجود مردم باعث افزایش برقراری ارتباطشان با یکدیگر به خصوص در مورد حضور کهنسالان و میانسالان کنار جوانان و شکل‌گیری

رابطه‌ای عمیق‌تر میان آنها را موجب می‌شده و با وجود رفت و آمدها و تعاملات اجتماعی و بالا رفتن چشمان ناظر این مکان به مکانی امن بدل می‌شده است.

۳-۶- قوانین و مقررات مکان‌یابی و احداث گورستان‌ها:

به رغم اهمیت خاص گورستان و حساسیت‌های ویژه‌ای که در اذهان در مورد آن وجود دارد، برنامه‌ریزی گورستان در فرآیند تهیه طرح‌های جامع شهری چندان جدی در نظر گرفته نمی‌شود. گورستان در تاریخ شهر ایرانی فضایی ویژه با عملکردهای چندگانه است. بنابراین، مطالعات پروژه در دو سطح انجام گرفته است: سطح اول، شناخت بنیان‌های مکان‌یابی گورستان است و پایگاه نظری مطالعات پروژه را شکل می‌دهد. سطح دوم مطالعات مکان‌یابی با تعریف و تبیین نظام عملکرد گورستان‌ها در مقیاس‌های متنوع عملکردی آغاز می‌شود. در این زمینه، انواع گورستان‌های محلی، برون شهری، درون شهری و گورستان‌های ویژه (گلزارهای شهدا، گورستان‌های اقلیت‌ها و گورستان‌های خصوصی) تشریح شده و با ذکر خصوصیات هر یک، سلسله مراتب گورستان‌های درون شهری بررسی شده است.

مکان‌یابی هر کاربری نیازمند شناسایی مولفه‌های موثر بر انتخاب مکان کاربری مورد نظر است. گورستان‌ها نیز از این قاعده مستثنی نبوده و از این رو، طی مطالعات انجام گرفته توسط کارشناسان و متخصصان حوزه‌های طراحی شهری، برنامه‌ریزی شهری، ترافیک، اقتصاد شهری، جامعه‌شناسی شهری، انسان‌شناسی، محیط زیست، بهداشت محیط و مدیریت شهری و با در نظر گرفتن بنیان‌های شناخت که در سطح اولیه مطالعات به آن دست یافته شده و مجموعه‌ای از مؤلفه‌های مؤثر بر مکان‌یابی به تفکیک سه حوزه مطالعاتی برنامه‌ریزی و طراحی شهری و محیط زیست، بهداشت و مطالعات اجتماعی-فرهنگی مدون و منظم شده‌اند. این مؤلفه‌ها فراگیر بوده و قابل تسری به بسیاری از شهرهای کشور هستند (فرهادی‌پور، ۱۳۸۸).

رویکردهای اصلی ضوابط مکان‌یابی گورستان‌های کشور در این طرح، به موضوع گورستان به مثابه یک فضای شهری و عرصه عمومی نگریسته شده است، چنین رویکردی اعتبار خود را از سیر تاریخی حضور گورستان در شهرهای ایران و پیوندی که با زندگی شهرنشینی برقرار می‌کرده، گرفته است. در این سیر تاریخی چنین استنباط می‌شود که گورستان‌ها، فضایی محترم برای ساکنان شهرها بوده‌اند و به واسطه این احترام، رشد شهر مانع تداوم حضور آنها نمی‌شده است. در چنین شرایطی گورستان فضایی برای عبور بوده و ماحصل این عبور و مرور فلسفه وجود و ترکیه نفس بوده است. مطابق آیین‌نامه ابلاغی و ملاک عمل سازمان شهرداری‌ها، معیارهای مکان‌یابی آرامستان‌ها را می‌توان در قالب جدول زیر ارائه نمود:

جدول ۷- معیارهای مکانیابی آرامستان‌ها؛

ماده	توضیحات
ماده ۱	فاصله آرامستان تا محدوده شهر کمتر از ۱۰ کیلومتر نباشد.
ماده ۲	آرامستان باید در محلی انتخاب شود که امکان توسعه شهر در آن جهت وجود نداشته باشد.
ماده ۳	آرامستان نباید در اراضی سیل گیر، رانشی و یا در مجاورت رودخانه، چشمه، قنات، مراکز آموزشی و تربیتی، مراکز صنعتی و تولید مواد غذایی احداث شود.
ماده ۴	آرامستان نباید در جهت وزش بادهای غالب به طرف شهر انتخاب شود.
ماده ۵	آرامستان باید در محلی انتخاب شود تا دسترسی به آن آسان باشد و راه‌های ارتباطی از حداقل تقاطع ممکن برخوردار باشد تا رفت و آمد در شرایط کاملاً ایمن صورت گیرد.
ماده ۶	آرامستان باید در محلی انتخاب شود که جنس خاک آن باتلاقی، صخره‌ای، گسلی و دج نباشد.
ماده ۷	اگر آرامستان و مجتمع زیستی در یک شیب قرار دارند. آرامستان باید در ارتفاع پائین تر از مجتمع زیستی قرار گیرد تا آبهای آلوده به طرف مجتمع جریان نیابد.
ماده ۸	آرامستان برای تخلیه سریع و روان آبهای سطحی باید شیب مناسب و سیستم تخلیه آبهای سطحی داشته باشد.
ماده ۹	مساحت آرامستان با در نظر گرفتن ۲ مترمربع برای هر متوفی و برای ۳۰ سال انتخاب شود.
ماده ۱۰	مقررات مندرج در این فصل ناظر به آرامستان‌هایی که قبل از اجرای این آیین نامه ایجاد شده‌اند، نمی‌گردد.
ماده ۱۱	آرامستان باید دارای نقشه مورد تأیید شهرداری در مناطق شهری و یا بخشداری در مناطق روستائی محل باشد.
ماده ۱۲	آرامستان باید بطور کامل (بهتر است حتی المقدور با دیوار) محصور گردد.
ماده ۱۳	در آرامستان باید خیابان‌بندی، محوطه‌سازی، ایجاد فضای سبز، درخت‌کاری و گل‌کاری انجام گیرد.
ماده ۱۴	آرامستان باید غسلخانه، سردخانه، نماز خانه و سرویس بهداشتی مناسب داشته باشد.
ماده ۱۵	در آرامستان باید آب آشامیدنی سالم و بهداشتی از نظر کمی و کیفی برای مصرف مراجعین و پرسنل وجود داشته باشد.
ماده ۱۶	در صورت وجود سیستم جداگانه آب مورد نیاز فضای سبز نصب تابلوهای هشدار دهنده به تعداد کافی و در محل مناسب و در معرض دید مردم مبنی بر آنکه «آب غیر شرب می‌باشد» الزامی است.
ماده ۱۷	وجود سیستم جمع آوری و دفع بهداشتی آبهای سطحی و فاضلاب تمام قسمت‌ها الزامی است.
ماده ۱۸	وجود سرویس بهداشتی (توالت و دستشویی) به تعداد کافی، زنانه و مردانه مجزا از هم الزامی است.
ماده ۱۹	نصب سطل زباله بهداشتی در محوطه عمومی و قسمت‌های مختلف آرامستان به تعداد کافی الزامی است.
ماده ۲۰	پارکینگ وسائط حمل و نقل متوفیان در صورت وجود به موقع شستشو و گندزدایی شود.
ماده ۲۱	کلیه مراکز تهیه، تولید، نگهداری و عرضه مواد غذایی فعال در آرامستان‌ها باید مقررات بهداشتی مربوطه را مطابق آئین نامه اجرایی قانون اصلاح ماده ۱۳ قانون مواد خوردنی، آشامیدنی، آرایشی و بهداشتی را رعایت نمایند.
ماده ۲۲	عرضه و فروش هر گونه مواد خوردنی و آشامیدنی بصورت دوره گردی در آرامستان و اطراف آن ممنوع است.
ماده ۲۳	رعایت کلیه شرایط و مقررات بهداشتی کارگاههای فنی، سنگ تراشی و مشابه موجود در محوطه آرامستان مطابق آئین نامه‌های مربوط الزامی است

معیارهای مکانیابی آرامستان‌ها

ماخذ: سازمان شهرداریها و وزارت بهداشت، ۱۳۸۸: ۴-۶.

شورای عالی شهرسازی و معماری ایران در تاریخ ۱۳۹۷/۵/۸ مصوبه‌ای در قالب سند ملی حفاظت و حراست از گورستان‌های تاریخی ایران منتشر نموده است. در این مصوبه مراحل حفاظت از گورستان‌های تاریخی را یک فرآیند متصور شده است. مراحل این فرآیند مشتمل بر این موارد می‌باشد:

- ۱) مستندنگاری، شناسایی و ارزیابی دقیق
- ۲) اقدامات نگاهداری و حفاظت
- ۳) مدیریت یکپارچه و اقدامات قانونی
- ۴) اطلاع رسانی و ترغیب و آموزش
- ۵) همکاری‌های بین‌المللی (برداشت شده از مصوبات شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۹۷).

در جدول زیر جمع بندی قوانین و مقررات و مصوبات موجود در خصوص گورستان‌های شهری آورده شده است.

جدول ۸- قوانین و مقررات در مکان‌یابی و احداث گورستان‌ها،

ابعاد	انواع گورستان/زمان	مقررات موجود برای حفاظت/احیاء گورستان قدیمی یا احداث گورستان جدید	ضعف‌ها و خلاءهای مقرراتی
حوزه اجتماعی و فرهنگی	گورستان‌های قدیمی	-توجه مصوبه جدید شورای عالی شهرسازی و معماری به بحث گردشگری و منظر فرهنگی آن	- عدم توجه به گورستان به عنوان فضای شهری - عدم توجه به سایر کارکردهای فرهنگی گورستان - بی توجهی به مشارکت مردم - عدم توجه به گورستان به عنوان فضای سبز شهری و ایجاد مکانی برای تفرج و جذب گردشگر
	گورستان‌های معاصر	- مکان‌یابی در بیرون شهر	-مسافت زیاد برای رسیدن افراد به منطقه -بی توجهی به نیاز هر محله و یا منطقه به داشتن گورستان
حوزه فرمی و کالبدی	گورستان‌های قدیمی	-توجه مصوبه جدید شورای عالی شهرسازی و معماری به حفظ نمادها، نشانه‌ها و آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌های موجود در گورستان‌های تاریخی	- حذف تدریجی گورستان‌های قدیمی؛ ضرورت تدوین قوانین حفاظتی - احیا و بازسازی برای حفظ آنها و تبدیل به مناطقی تفرجی
	گورستان‌های معاصر	- مکان‌یابی در بیرون شهر - محصور شدن توسط دیوار - وجود غسلخانه سردخانه و سرویسهای بهداشتی و پارکینگ - مراکز تهیه مواد غذایی	—
حوزه زیست محیطی	گورستان‌های قدیمی	- توجه مصوبه جدید شورای عالی شهرسازی و معماری به عناصر سبز و با قدمت گورستان‌های تاریخی	-عجین با منطقه و محله و فضای سبز طبیعی
	گورستان‌های معاصر	-گل کاری ایجاد فضای سبز و خیابان‌کشی - آب آشامیدنی و مناسب تعبیه شود - سیستم دفع آب‌های سطحی و آلوده - سیستم دفع زباله‌ها	—

ماخذ: نگارندگان.

۳-۷- ارائه چهارچوب مطالعاتی پژوهش

همانطور که پیشتر نیز مورد اشاره قرار گرفت، عوامل و نظام‌های موثر در مکان‌یابی گورستان‌های شهری (که با بهره‌گیری از تکنیک دلفی جمع‌آوری شده است) در سه دسته قرار داده می‌شود: نظام و مسائل و ابعاد زیست‌محیطی؛ نظام و مسائل و ابعاد اعتقادی فرهنگی و اجتماعی؛ و نظام و مسائل و ابعاد فرمی و کالبدی. معیارها و کیفیت‌های ارزیابی این سه محوریت را می‌توان در قالب چهارچوب پژوهش عنوان نمود. کیفیت‌ها و معیارهای ارزیابی هر محور با استفاده از احادیث و نظام‌های مطالعه شهری و نظرات کارشناسان و صاحب‌نظران استخراج شده است. شکل ۵ چهارچوب پژوهش و نظام‌ها و معیارهای ارزیابی عوامل موثر بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری را نشان می‌دهد.

شکل ۵- چهارچوب پژوهش، مأخذ: نگارندگان.

۴- بررسی نمونه‌های موردی

در پژوهش حاضر دو گورستان به عنوان نمونه موردی انتخاب گردیده است: گورستان تخت فولاد و باغ رضوان در شهر اصفهان. یکی از نمونه‌های انتخاب شده در داخل شهر و دیگری بیرون از شهر قرار گرفته است. گورستان تخت فولاد در داخل شهر اصفهان واقع شده است و از جمله فضاها و مجموعه‌های تاریخی و کهن در این شهر می‌باشد. اما در کنار این مجموعه، گورستان باغ رضوان به عنوان نمونه موردی دوم، در بیرون از شهر مکان‌یابی و احداث گردیده است. در ادامه پژوهش، این دو گورستان معرفی شده است.

۴-۱- گورستان تخت فولاد اصفهان

گورستان تخت فولاد یا لسان الارض ابتدا در جنوب شرقی اصفهان و در خارج از حصارهای این شهر در اطراف قبر یوشع بن نون شکل گرفت و در قرون بعد، از سوی مغرب و شمال غربی توسعه یافت. (۲/ ج ۱۰، ص ۴۹). بعد از فوت بابا رکن الدین و دفن وی در خانقاهش که در بخش شمال غربی روستای کوله پارچه قرار داشت، بقعه‌ی وی مرکز توجه مردم گردید. از سوی دیگر شکل گیری تکیه بابا فولاد در شمال غربی گورستان بابا رکن الدین منجر به ایجاد روستای تخت فولاد شد، به طوری که متون تاریخی عصر شاه عباس دوم به بعد، از تخت فولاد به عنوان روستایی کوچک یاد می‌کنند. در دوره قاجار سه گورستان لسان الارض، بابا رکن الدین و تخت فولاد به هم متصل شد و مهمترین گورستان عمومی شهر اصفهان گردید. پس از گسترش شهر اصفهان این روستا و گبر آباد مجاور آن، جزو اراضی شهر محسوب گردید و با احداث خیابان‌های جدید، انقطاعی در گورستان صورت گرفت، به طوری که تکایای بزرگ و زیبای میرزا رفیعا، ریزی و بروجردی در حاشیه جنوبی خیابان جدید قرار گرفتند.

شکل ۷- اصفهان دوره قاجاریه (ماخذ: URL6: (www.isfahan.ir

شکل ۶- اصفهان دوره صفوی (ماخذ: URL6: (www.isfahan.ir

شکل ۹- موقعیت گورستان تخت فولاد در شهر اصفهان

شکل ۸- اصفهان دوره پهلوی (ماخذ: URL6: (www.isfahan.ir

در خصوص وجه تسمیه این گورستان قدیمی در اصفهان به سه اسم تاریخی نامیده شده است: ۱- لسان الارض ۲- بابا رکن الدین ۳- تخت فولاد. از زمانی که مرحوم استاد فولاد فرزند استاد شجاع الدین حلوی، عارف فاضل که یکی از فرماندهان قشون دیالمه بوده در این محل دفن گردیده، این مکان به نام تخت فولاد نامیده شده است. وجود قبر جناب "یوشع" از انبیای بزرگ بنی اسرائیل در این سرزمین مقدس که مربوط به دو هزار سال قبل و شاید کمی بیشتر باشد از امتیازات این زمین و گورستان می‌باشد زیرا قلمرو آن از پیش از اسلام تا عصر حاضر، مدفن بیش از ششصد نفر از بزرگان، علما، شعرا، فلاسفه، حکما، عرفا، صوفیان، خوشنویسان و دیگر هنرمندان و رجال و زنان و مردان نامی اصفهان در طول قرون و اعصار می‌باشد. در قرون گذشته مزار تخت فولاد یکی از جایگاههای عبادت و ریاضت بوده است (طاهری، ۱۳۸۴).

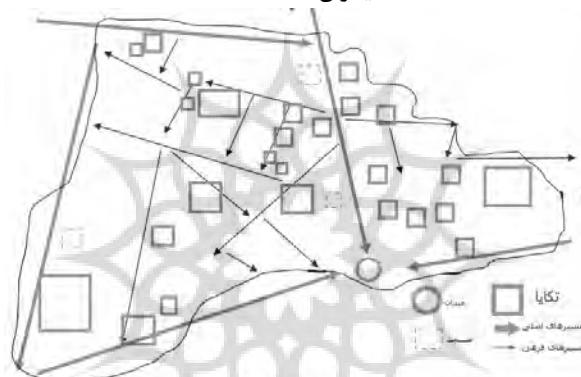
از این عناصر کالبدی در این گورستان می‌توان به تکایا، مساجد، آب انبارها، سقاخانه و سنگابها، یخچال، ضیافت خانه، کاروانسرا، غسلخانه، قربانگاه، ریاضت خانه، چله خانه و خانقاه اشاره کرد. بسیاری از این عناصر معماری دارای سنگ نبشته یا تزئیناتی هستند که اشعاری نغز بر آنها حک شده است که شایسته توجه به لحاظ ادبی می‌باشند. (میرزایی و دیگران، ۱۳۸۸)

شکل ۱۰- قبور و عناصر مهم در گورستان تخت فولاد، (ماخذ: فرید و محمدنژاد کبری، ۱۳۸۹)

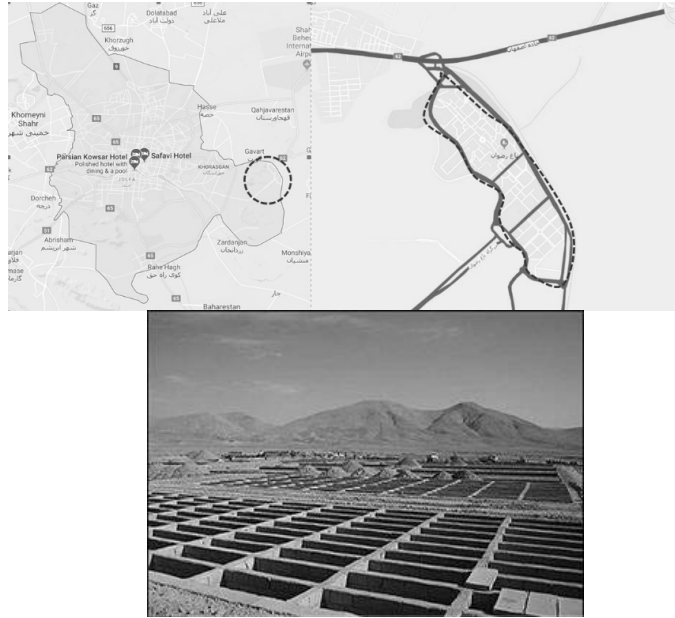
شکل ۱۱- مناظری ارزشمند کالبدی، فرهنگی، بصری در گورستان تخت فولاد (ماخذ: وحیدزادگان و دیگران (۱۳۹۲))

شکل ۱۲- کروکی از آرامستان تخت فولاد اصفهان (ماخذ: نگارندگان)

۲-۴- گورستان باغ رضوان اصفهان:

این گورستان در سال ۱۳۶۳ با مساحت ۷۵۰ هکتار تأسیس شد. و یک سوم مساحت این گورستان را فضای سبز تشکیل داده است. و همین طور امکان گسترش این آرامستان در قسمت‌های شمالی و شرقی امکان پذیر است.

شکل ۱۳ (سمت چپ و وسطی) موقعیت گورستان تخت فولاد در شهر اصفهان و نقشه مسیرهای دسترسی آن و شکل، ماخذ: نگارندگان برگرفته از (URL4:www.google.com/maps) ۱۴- (سمت راست) تصاویری از قبور بدون الگوی فرهنگی اجتماعی در گورستان باغ رضوان (وحیدزادگان و دیگران، ۱۳۹۲)

۵- بحث و یافته‌های پژوهش

در این بخش از پژوهش حاضر، به بررسی و آزمون چهارچوب پژوهش در نمونه‌های موردی مشتمل بر گورستان تخت فولاد و آرامستان باغ رضوان شهر اصفهان پرداخته شده است. همانطور که پیشتر نیز گفته شد، گورستان تخت فولاد مجموعه‌ای تاریخی و کهن در داخل شهر اصفهان بوده که در ارتباط با سیستم پیوای شهر عمل می‌نماید و آرامستان باغ رضوان در بیرون از شهر اصفهان و صرفاً فضایی کارکردی در جهت دفن اجساد می‌باشد. وجود تکایا و فضاهای مذعبی و فعال در طول سال در گورستان تخت فولاد نیز از جمله دیگر ویژگی‌های مهم و بارز در این مجموعه شهری می‌باشد که آرامستان باغ رضوان فاقد چنین اتفاقات و پدیده‌هایی است. پیوند موجود میان این گورستان تخت فولاد با سایر بافت‌های شهری موجب پیدایش تعلق خاطر در مردم شده و تمایل مردم به حضور در مراسم‌های برگزار شده در این فضا بیشتر می‌باشد؛ اما آرامستان باغ رضوان متاسفانه خالی از چنین حس‌هایی است. با توجه به چهارچوب پژوهش پرسشنامه‌ای تدوین و میان مراجعین هر دو فضا توزیع گردید و به مقایسه این دو فضا پرداخته شد. نتایج حاصله از مقایسه تطبیقی این فضا از دیدگاه مردم و مشاهده پژوهشگران تحقیق حاضر در قالب جدول ۸ به تفکیک مولفه‌ها و معیارها آورده شده است.

جدول ۹- بررسی عوامل و معیارهای تاثیرگذار بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری در گورستان تخت

فولاد و آرامستان باغ رضوان شهر اصفهان

عوامل	معیارهای ارزیابی	گورستان تخت فولاد	آرامستان باغ رضوان	یافته‌های پژوهش
نظام و مسائل و ابعاد زیست محیطی	سبزی‌نگی	فضاهای سبز موجود در این گورستان، منظر شهری مطلوبی را به آن داده است.	از نظر کمی میزان سرانه فضای سبز موجود در این آرامستان بالا بوده؛ اما در اختیار مردم به دلیل دوری از شهر قرار نمی‌گیرد.	وجود فضای سبز در فضاهایی نظیر گورستان‌ها از ملزومات مهم و اساسی می‌باشد. اما نزدیکی چنین فضاهایی به شهر، عملکرد فضاهای سبز موجود در آرامستان‌ها را افزایش می‌دهد.
	سرزندگی	فضای سبز و عنصر آب موجود و برگزاری مراسمات و حضور روزانه مردم میزان سرزندگی را افزایش داده است.	وجود فضای سبز عامل مهمی در سرزندگی می‌باشد اما فقدان حضور مردم در طول روزهای هفته از میزان سرزندگی این فضا کاسته است.	وجود عناصر سبز و سایر عوامل زیست محیطی، در کنار حضور مردم معنا یافته و بستر سرزندگی می‌گردد این امر در گورستان تاریخی تخت فولاد وجود دارد.
	سازگاری با طبیعت	عجین شدن عناصر سبز موجود در این گورستان با بافت پیرامون و بستر .	وجود فضای سبز در آرامستان به صورت پهنه‌ها و خطوط بسیار، از جمله ویژگی‌های موجود در این فضا می‌باشد.	برقراری ارتباط عناصر زیست محیطی موجود در گورستان‌ها با بافت پیرامون می‌تواند کیفیات محیطی را ارتقا داد. این امر در گورستان تخت فولاد قابل مشاهده است.
	مشارکت مراجعین با طبیعت	حضور روزانه مردم، قرار گیری در بافت شهری، زمینه‌های مناسبی را در جهت استفاده روزانه از فضاهای سبز را فراهم آورده است.	دوری آرامستان باغ رضوان از شهر و حضور مردم در برخی از روزهای ماه و سال امکان بهره‌وری از فضاهای سبز این محدوده را تقلیل داده است.	ارتباط فضا با بافت پیرامون و میزان فاصله از شهر در مشارکت مراجعین تاثیر داشته و این امر در گورستان تخت فولاد مشهود می‌باشد.
	بهداشت و پاکیزگی محیط	بهداشت و پاکیزگی در محیط وجود دارد.	بهداشت و پاکیزگی در محیط به دلیل مدیریت دولتی در محدوده وجود دارد	وجود بهداشت و پاکیزگی در محدوده‌ها به دو طریق تمایل مردم و حمایت دولت فراهم می‌شود.
نظام و مسائل و ابعاد فرمی/کالبدی	سلامت شهر	ارتباط فضاهای سبز با بافت پیرامون به نوعی در راستای سلامت شهر قدم برداشته است.	دوری از شهر به دلیل وجود خلل در فرایند دفن به سلامت شهر کمک نموده است.	تلاش در جهت تجهیز و ارتقا سیستم و فرایند دفن می‌تواند گورستان‌های داخل شهر را از این ایراد میرا نماید.
	تنوع و تباین	فضایی آمیخته با ارامگاه‌های بزرگان و فضای سبز تنوع در فضا را به همراه داشته است.	یکنواختی موجود و دیدگاه صرفا کالبدی	با وجود مقابر با ارزش و قدیمی و همچنین فضاهای نشستن برای افراد و ایجاد فضای تفکر، محیطی متنوع را در اختیار شهروندان قرار داده است.
	دسترسی آسان	قرارگیری فضا در داخل محله و بافت شهری دسترسی به این فضا را آسان نموده است.	دوری از شهر، میزان تردد و دسترسی آسان مردم را کاهش داده است و نمایانگر تئوری کالبد مینا در مکان‌یابی می‌باشد.	قرار گیری گورستان‌ها در بافت‌های شهری و در دسترس مردم می‌تواند از جمله محوریت‌های مهم بوده که این فضاهای شهری را در ارتباط با ساختار پویای شهر قرار داده و از انزوای دیدگاه‌های صرفا کارکردی در شهر بپرهیزد.
	فضای شهری ایرانی-اسلامی	این مکان با ایجاد فضایی معنوی تر و وجود مقابر مذهبی بیشتر این تفکر را ایجاد می‌نماید و نمایانگر یک فضای ایرانی-اسلامی می‌باشد.	آرامستان باغ رضوان نیز به عنوان یک فضای مذهبی دیدگاه اسلامی بودن را به نمایش می‌گذارد اما در قالب عنوان فضای شهری موفق نبوده است.	قرار گیری چنین فضاهایی در ارتباط قوی با ساختار شهر می‌توان ساختار شهری را نیز ارتقا داده و رنگ و بویی اسلامی-ایرانی نیز به ساختار ببخشد.

ادامه جدول ۹- بررسی عوامل و معیارهای تاثیرگذار بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری در گورستان

تخت فولاد و آرامستان باغ رضوان شهر اصفهان

عوامل	معیارهای ارزیابی	گورستان تخت فولاد	آرامستان باغ رضوان	یافته‌های پژوهش
نظام و مسائل و ابعاد فرمی / کالبدی	نشانه و نماد	به دلیل وجود عناصر، فضاها و معانی ارزشمند و تاریخی در گورستان تخت فولاد، آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌های متعدد نشانه و نماد در این محدوده بسیار قوی عمل می‌نماید.	فقدان وجود نشانه و نماد در این فضا و دوری از شهر، از کیفیت این فضا کاسته و صرفاً به صورت کارکردی عمل می‌نماید.	وجود آرامگاه و زیارتگاه‌های متعدد و مقابر در گورستان تاریخی تخت فولاد نشانه‌ها و نمادهای بسیاری را در اختیار تصویرذهنی شهروندان قرار داده است.
	خوانایی و تشخیص	وجود عناصر، فضاها و معانی ارزشمند و تاریخی در گورستان تخت فولاد، آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌های متعدد خوانایی و تشخیص فضا را افزایش داده است.	فقدان وجود نشانه و نماد در این فضا و دوری از شهر، خوانایی آن را کاهش داده است.	وجود آرامگاه و زیارتگاه‌های متعدد و مقابر در گورستان تاریخی تخت فولاد خوانایی این فضا را افزایش داده است و ارتباط بسیار قوی تری را با مردم برقرار نموده است.
	امکان گشت و گذار	قرار گیری این مکان در دل شهر و بافت، تمایل مردم به حضور و بهره گیری از این فضا را افزایش داده است.	دوری از شهر و دسترسی صرفاً سواره محور به این فضا از تمایل مردم برای حضور در این فضا کاسته است و تنها در برخی روزهای ماه و سال پذیرای حضور مردم می‌باشد.	قرار گیری گورستان تخت فولاد در دل شهر و بافت‌های شهری میزان تمایل مردم به حضور در این فضا را افزایش داده است و مکانی برای حضور همه اقشار فراهم نموده است و توجه یکسان به پیاده و سواره را داشته است.
نظام و مسائل و ابعاد اعتقادی / فرهنگی / اجتماعی	آرامش	فضایی آمیخته با آرامگاه‌های بزرگان و فضای سبز	بیرون از شهر و صرفاً جهت دفن اجساد	با وجود مقابر با ارزش و قدیمی و همچنین فضاهای نشستن برای افراد و ایجاد فضای تفکر، محیطی با آرامش بیشتر فراهم شده است.
	حضورپذیری	با قرار گرفتن در دل شهر دارای فضایی پویا تر برای حضور مردم می‌باشد.	صرفاً در مراسمات و آخر هفته‌ها برای زیارت قبور مورد استفاده واقع می‌شود.	گورستان‌های قدیمی می‌توانند در جذب مردم و برقراری تعاملات اجتماعی با قرار گرفتن در دل محله و منطقه شهر موثر واقع شوند.
	رنگ تعلق و هویت بخشی	این گورستان تاریخی جزئی از محلات شهری بوده و برای افراد منطقه با گذر هر روزه از کنار آن ایجاد خاطره انگیزی کرده و جزئی از تجربه‌های هر روزه افراد همان منطقه و محله است.	مربوط به کل شهر می‌باشد و همه افراد از هر ناحیه شهر برای دفن مردگان خود به آن مراجعه کرده و تجربه‌ای کلی برای همه افراد فراهم می‌آورد.	گورستان تخت فولاد جزئی از خاطرات شهری و تعلقات مردم منطقه می‌باشد و باید از تخریب آن جلوگیری نمود و سعی در ارتقا کیفیت آن به عنوان یک فضای شهری داشت.
	منظر شهری مطلوب	با ایجاد فضاهایی برای نشستن و فضای سبز مناطق آرامگاهی مامنی برای آرامش می‌باشد و مردم همه روزه از آن گذر می‌کند.	با مکان‌یابی این آرامستان در بیرون شهر عملاً از یک فضا جدایافته است. میزان کمی فضاهای سبز در این آرامستان زیاد بوده اما در اختیار شهروندان نیست.	با جلوگیری از تخریب فولاد شهر می‌توان به منطقه‌ای برای تفریح عمومی و یکی از مکان‌های فعال مردمی نمود پیدا کند.

ادامه جدول ۹- بررسی عوامل و معیارهای تاثیرگذار بر مکان‌یابی گورستان‌های شهری در گورستان

تخت فولاد و آرامستان باغ رضوان شهر اصفهان

عوامل	معیارهای ارزیابی	گورستان تخت فولاد	آرامستان باغ رضوان	یافته‌های پژوهش
نظام و مسائل و ابعاد اعتقادی/فرهنگی/اجتماعی	تذکر به معاد	این مکان با ایجاد فضایی معنوی تر و وجود مقابر مذهبی بیشتر این تفکر را ایجاد می‌نماید.	در این مکان نیز با وجود مقابر و مراسمات تدفین و... انسان به تفکر در رابطه با معاد وادار می‌شود.	گورستان‌ها و آرامستان‌ها ناخواسته تفکر زندگی پس از مرگ را یاد آور می‌شوند. اما چه بسا بهتر است که در فضایی با آرامش بیشتر این امر صورت گیرد.
	برگزاری رویدادها و آیین‌ها	مراسمات و آئین‌ها و رویدادهای مذهبی شهر و محله در این مکان در آرامگاه و زیارتگاه‌های موجود در آن انجام می‌شود.	بخش‌هایی مربوط به نماز خانه تعبیه شده اما برای مراسمات و آیین‌ها نیست.	آرامستان باغ رضوان فاقد مکان برای مراسمات است اما در عین حال تخت فولاد آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌های مقدسی دارد که می‌توان استفاده نمود.
	ایمنی و امنیت	با قرار گرفتن در مناطق شهری و افزایش رفت و آمد مردم و تعلق خاطر مردم محله نسبت به آن ایمنی نیز بالا رفته است.	با دور بودن از شهر و ورود همه افراد شهر، امنیت در این آرامستان کم شده است.	با در نظر گرفتن مکانی بعنوان گورستان برای هر منطقه، حسن امنیت در محدوده‌های شهری افزایش می‌یابد.
	حسن مکان	به دلیل وجود عناصر، فضاها و معانی ارزشمند و تاریخی در گورستان تخت فولاد، حسن مکان بالایی در میان شهروندان وجود دارد.	مکانیابی این فضا دور از شهر اصفهان و دیدگاه صرفاً کارکردی به این فضای شهری کیفیاتی نظیر حسن مکان را در آن تقلیل داده است.	وجود فضایی تحت عنوان آرامستان در بافت‌های شهری و در پیوند با ساختار شهر می‌تواند میزان حسن مکان مردم را افزایش دهد و دیدگا مردم را نسبت به این امر تغییر دهد.
	نیکوکاری و احسان	سنت حسنه نیکوکاری و احسان در مراسمات، رویدادها و آیین‌های مذهبی/سنتی در این فضای شهری همیشه در حال برگزاری می‌باشد.	نیکوکاری و احسان در میان صاحبان متوفی در برخی از روزهای خاص نظیر آخرین روزهای هر سال برگزار می‌شود.	سنت نیکوکاری و احسان به عنوان جز جدایی ناپذیر از سنت مردم بوده و در هر دو فضای مورد بررسی وجود دارد. اما در گورستان تاریخی این امر بیشتر و سرزنده تر می‌باشد.

ماخذ: نگارندگان.

۶- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری:

گورستان‌ها یادآور یکی از اصول دین اسلام یعنی اصل معاد هستند. این فضاها با یادآوری مرگ، آخرت و حیات پس از مرگ، انسان را به اندیشه و بازنگری در زندگی دنیوی وی گوشزد می‌نماید. با توجه به اهمیت معماری گورستان و معماری تدفینی که از گذشته تا به امروز از آن کاسته نشده و انسان در همه ادوار تاریخی با آن رو به رو بوده است، این مکان باید مورد توجه قرار گرفته و در جزو عناصر درون شهر جای یابد. با قرارگیری این فضاها در اندام‌های شهری این فضا می‌تواند با رسیدگی و توجه به مقابر و آرامگاه‌ها و همچنین تکایا موجود (تخت فولاد) حیات دوباره خویش را باز یابد و به مکانی پویا مبدل گشته و فضایی برای تعاملات مردم و برقراری روابط اجتماعی افراد شود. این باززنده سازی و همسو شدن آرامستان‌ها با محیط طبیعی، ارگانیک و فضای سبز در شهرهای بزرگ

امروز که با ساخت و سازهای بی‌رویه از وجود چنین فضاهایی محروم شدند، می‌تواند فرصتی برای بهتر شدن مناظر شهری باشد.

پژوهش حاضر با هدف مطالعه، بررسی و آسیب‌شناسی مکانیابی آرامستان‌های شهری در بیرون از شهر تدوین گردیده است. در همین راستا در ابتدای پژوهش مبانی نظری این حوزه آورده و سپس با توجه به مبانی نظری و بهره‌گیری از تکنیک دلفی به ارائه چهارچوب پژوهش پرداخته شده است. در ادامه بعد از معرفی دو نمونه موردی مطروحه، به بررسی وضعیت حال حاضر هر دو آرامستان براساس مولفه‌ها و معیارهای چهارچوب پژوهش پرداخته شد. نمونه‌های مورد انتخاب شده آرامستان تخت فولاد و آرامستان باغ رضوان شهر اصفهان می‌باشد. آرامستان تخت فولاد از گورستان‌های تاریخی است که قدمت آن به دوره صفوی می‌رسد. این آرامستان متاسفانه مورد بی‌توجهی قرار گرفته و بعضی از قسمت‌های این مجموعه تخریب شده و زمین‌های آن فروخته شده‌اند. اما می‌توان با راهکارهایی از این تخریب و از یاد برده شدن جلوگیری کرده و به حیات آن کمک کرد. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد، وجود آرامستان در داخل شهر و اتصال آن به سیستم پویای شهر و ساختار شهر می‌تواند بستری مناسب در جهت ارتقا کیفیات فضای شهری برپایه زمینه شهرهای ایرانی-اسلامی فراهم نماید. در ادامه راهکارهایی براساس چهارچوب پژوهش در سه محوریت (راهکارهای زیست محیطی، راهکارهای فرمی/کالبدی، راهکارهای اعتقادی/فرهنگی/اجتماعی) ارائه شده است.

راهکارهای زیست محیطی:

- ایجاد راهکارهایی برای تفرج و گردشگری با حفظ کردن مقابر و به وجود آوردن معماری آرامگاهی
- استفاده از الگوی بومی باغ مزار برای ارتقای هویت ایرانی-اسلامی، سبزی‌نگی و فضای سبز در منطقه

- فراهم نمودن امکان کاشت درختان مثمر توسط مردم و مراجعین

راهکارهای فرمی/کالبدی:

- ایجاد موزه و فضاهایی با عملکردهای مورد نیاز فرهنگی در آرامستان
- ایجاد فضاهایی برای تعامل مردم و همچنین تردد هرچه بیشتر افراد برای پویایی و سرزندگی
- ایجاد آرامستان‌های محلی با الگوهای بومی و بناهای یادمانی
- طراحی ورودیهای یادمانی دروازه‌ای برای ارتقای حس خوانایی و هویت مجموعه آرامستان
- نورپردازی فضاهای مختلف آرامستان و ارتقای تنوع، تباین و امنیت در محیط آرامستان
- پرهیز از احداث آرامستان با الگوی تیپ و بی‌هویت صرفاً کالبدی

➤ توجه جامع به نیازمندیهای عمومی مراجعین در احداث آرامستانهای جدید و توسعه آرامستانهای فعلی (ریزفضاهایی همچون مسجد یا نمازخانه، سرویسهای بهداشتی، وضوخانه، سالن پذیرایی و رستوران، سالنهای سوگواری، آرامگاههای خانوادگی، پارکینگ همگانی و)

➤ امکان اضافه نمودن یادمان در مقیاس خرد و زیرنظر مدیریت مجموعه توسط بازماندگان متوفیان.

➤ اجتناب از مکان‌یابی آرامستانهای جدید در فاصله‌های دور از شهر و توجه به قابلیت مراجعه برای تمامی اقشار سنی و جنسی.

راهکارهای اعتقادی/فرهنگی/اجتماعی:

➤ فراهم نمودن امکان مشارکت شهروندان و بازندگان متوفیان در ساخت، نگهداری و توسعه آرامستانها

➤ توسعه سنت حسنه وقف در راستای تامین نیازمندیهای آرامستان و کمک به مستمندان

➤ مکان‌یابی آرامستانهای جدید محلی و منطقه‌ای با توجه به معیارهای اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی مذکور (از جمله سازگاری کارکردی، ایمنی، امنیت، سلامت شهر و محله‌ها، هویت و سنتهای اجتماعی و فرهنگی بویژه وقف)

➤ ضرورت تدوین قوانین و مقررات حفاظتی برای گورستانهای قدیمی

➤ توجه به منظر فرهنگی گورستانها به عنوان یکی از وجوه مهم هویتی گورستانها

منابع:

۱. اسمعیلی، شب‌نم‌السادات (۱۳۸۸). ما و گورستان، نگاهی بر فضای گورستان از منظر انسان‌شناسی مکان، فصلنامه اندیشه ایرانشهر، سال چهارم، شماره ۱۳، صص: ۶۱-۵۸.
۲. حائری، محمدرضا (۱۳۸۸). گورستان: مکان پایان مکان آغاز، مکان آخرت مکان دنیا، فصلنامه اندیشه ایرانشهر، سال چهارم، شماره ۱۳، صص: ۳-۵.
۳. حائری، محمدرضا (۱۳۸۶). مکان‌یابی گورستانهای آتی و ساماندهی گورستانهای موجود شهر تهران، کارفرما: سازمان بهشت زهرا، گروه شهرشناسی دفتر پژوهش‌های فرهنگی شهرداری تهران، قابل دسترسی در پایگاه کارگاه معماری معاصر ایران (مما).
۴. حقیر، سعید؛ شوهانی زاده، یلدا (۱۳۹۰). چگونگی ارتقای جایگاه گورستانها در جوانب فرهنگی و اجتماعی توسعه پایدار شهری در ایران، فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر، سال هشتم، شماره ۱۷، صص ۹۴-۸۱.
۵. دورانت، ویل، دورانت، آرل (۱۳۶۹). تاریخ تمدن، جلد ۱، ترجمه احمد آرام، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

۶. سازمان شهرداری‌ها و وزارت بهداشت (۱۳۸۸). **آیین نامه مقررات بهداشتی آرامستان‌ها**، مرکز سلامت محیط و کار وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و دفتر هماهنگی خدمات شهری سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های وزارت کشور، قابل دسترسی در پایگاه مجازی سازمان شهرداری‌های کشور.
۷. طاهری، محمد (۱۳۸۴). **روضه رضوان**، انتشارات سازمان باغ رضوان، اصفهان.
۸. عمید، حسن (۱۳۷۱). **فرهنگ فارسی عمید**، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ هشتم.
۹. عدالت نژاد، حجت الاسلام (۱۳۸۸). گورستان از منظر شرع (بحثی فقهی در باره تمرکز یا عدم تمرکز گورستان)، فصلنامه اندیشه ایرانشهر، سال چهارم، شماره ۱۳، صص ۱۹-۱۶.
۱۰. فرهادی‌پور، احمد (۱۳۸۸). راهبردهای مکان‌یابی گورستان در شهرهای کشور، **فصلنامه اندیشه ایرانشهر**، سال چهارم، شماره ۱۳، صص ۵۳-۴۸.
۱۱. فیضی، محسن و رزاقی اصل، سینا (۱۳۸۸). گورستان‌ها به مثابه مناظر فرهنگی، **فصلنامه اندیشه ایرانشهر**، سال چهارم، شماره ۱۳، صص: ۲۳-۲۰.
۱۲. فرید، فتانه؛ محمد نژاد کبریا، حمید (۱۳۸۹). در اصفهان گورستان تخت فولاد، **دوماهنامه معماری**، شماره ۶۳، صص: ۵۹-۵۶.
۱۳. فقیه‌میرزایی، گیلان؛ حبیبی، زهرا؛ مخلصی، محمدعلی (۱۳۸۸). گزارشی از گورستان تخت فولاد و روند تخریب آن، **مجله اثر**، شماره ۳۳ و ۳۴، صص: ۳۸۲-۳۵۹.
۱۴. گروه واژه‌گزینی و زیر نظر غلامعلی حداد عادل، "فارسی"، در دفتر هشتم، **فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان**، تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، شابک ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۳-۸-۰۸.
۱۵. میرشاهزاده، شروین (۱۳۸۸). بهسازی گورستان‌های تاریخی در ایران، **فصلنامه اندیشه ایرانشهر**، سال چهارم، شماره ۱۳، صص: ۴۷-۳۴.
۱۶. مسعودی اصل، بهزاد (۱۳۵۹). مناظر فرهنگی اجتماعی آرامستان میلان با رویکرد فضای باز جمعی شهری، **فصلنامه هنر و تمدن شرق**، سال چهارم، شماره چهاردهم، صص: ۶۲-۵۵.
۱۷. منصوری، کاوه؛ ایزدی، محمد سعید (۱۳۹۵). حفاظت از گورستان‌های تاریخی درون شهری به مثابه مناظر فرهنگی شهر، **ماهنامه تخصصی شهر و منظر**، سال پنجم، شماره ۳۳، صص: ۵۴-۴۴.
۱۸. مصوبات شورای عالی شهرسازی و معماری ایران (۱۳۹۷). **قابل دسترسی در سایت شورای عالی شهرسازی و معماری ایران**، (www.mrud.ir).
۱۹. منصوری، کاوه (۱۳۹۶). گورستان‌های تاریخی؛ موزه‌های روباز شهری، **قابل دسترسی در پایگاه انجمن مفاخر معماری ایران**، (ammi.ir).

۲۰. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۲). فضاهای شهری و عمومی در شهرهای ایرانی، کتاب ماه هنر، شماره ۱۸۶، صص: ۱۰-۴.
۲۱. نوروزی فرد، هاشم (۱۳۸۵). نگاهی به آرامستان(گورستان) در شهر، ماهنامه شهرداری‌ها، سال هفتم، شماره ۷۶، صص: ۶۸-۷۱.
۲۲. وحیدزادگان، فریبا؛ ایرانی بهبهانی، هما؛ طالبیان، محمدحسن (۱۳۹۲). ارزیابی متغیرهای تاثیرگذار بر زیبایی منظر تاریخی- فرهنگی آرامستان‌های اسلامی ایران (نمونه موردی تخت فولاد اصفهان)، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۱، صص: ۷۸-۷۳.
23. De Blij, Harm (1977). **Human Geography: Culture Society, and Space**. New York: John Wiley & Sons
24. Lizet, B., & Ravignan, F. (1987). **Comprendre un paysage. institute national de la recherché agronomique**, Paris.
25. MacDonald, W. (1976). **The Pantheon: Design, Meaning, and Progeny**. London.
26. Miller, D., Jason, D. (2006). Hollowed Ground.Place and Culture, The cemetery and the creation -pfplace. **Space and Culture**, 9(4):334-350.
27. Mumford, L. (1996). **The City in History**. Harmond sworth Publication.
28. Worpole, K. (2003). **Last Landscape. The architecture of the cemetery in the west**. Reaktion Book.
29. URL1=www.vom.ir
30. URL2=dictionary.cambridge.org
31. URL3=fa.wikipedia.org
32. URL4=www.google.com/maps
33. URL5=www.persianacademy.ir
34. URL6=www.isfahan.ir